

ΟΥΔΕΝ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΟΛΙΝ; ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΕ ΠΟΛΙΤΙΚΑ
ΠΡΟΣΩΠΑ ΣΤΗ «ΜΕΣΗ ΚΩΜΩΔΙΑ» ΤΟΥ 4ου ΑΙΩΝΑ Π.Χ.

Αποτελεί πλέον κοινοτοπία η διαπίστωση ότι στη διάρκεια του 4ου αι. π.Χ., κατά την περίοδο της λεγόμενης «Μέσης Κωμωδίας», το πολιτικό στοιχείο υποχωρεί σταδιακά αλλά σταθερά. Το πολιτικό θεματολόγιο συρρικνώνεται σημαντικά. Τα πολιτικά θέματα αποχωρούν από το προσκήνιο και παραχωρούν τη θέση τους σε καινούργιες τάσεις και καινούργια μοτίβα: μυθολογικές παρωδίες, κωμωδίες αναγνώρισης, σάτιρα φιλοσόφων και φιλοσοφικών σχολών, κυριαρχία στερεότυπων μορφών, όπως ο μάγειρας, η εταιρά, ο παράσιτος, ο αλαζών στρατιώτης, κτλ.¹

Στον 4ο αιώνα το μοντέλο διακωμώδησης που κυριαρχεί και προτιμάται από τους κωμωδιογράφους είναι οι προσωπογραφικές αναφορές περιπαιχτικού χαρακτήρα που αφορούν την ιδιωτική πλευρά της ζωής των πολιτικών. Η σάτιρα επικεντρώνεται στον χαρακτήρα ή / και τις καθημερινές συνήθειές τους, χωρίς αναφορές στις ιδέες ή στην πολιτική δράση τους. Από τη Μέση Κωμωδία διασώζονται ελάχιστα μόνο δείγματα (σε αποσπασματική πάντοτε μορφή) από «αμιγώς πολιτικές» κωμωδίες (βλ. Φίλιππο του Μνησίμαχου, Διονύσιο του Εύβουλου), δηλαδή κωμωδίες των οποίων η πλοκή μπορούμε να υποθέσουμε ότι αναλωνόταν εξ ολοκλήρου σε πολιτικά θέματα (κατά το πρότυπο κωμωδιών του 5ου αιώνα όπως π.χ. οι *Ίππης*, ο *Μαρικᾶς* του Εύπολη ή ο *Κλεοφῶν* και ο *Υπέμβολος* του Πλάτωνα). Τον 4ο αιώνα οι αιχμές της κωμωδίας κατά των πολιτικών παίρνουν, ως επί το πλείστον, εντελώς διαφορετική μορφή, όχι κατ' ανάγκην πιο συγκεκαλυμμένη. Το πολιτικό στοιχείο περιορίζεται σε ευκαιριακού χαρακτήρα αναφορές και περιστασιακές νύξεις, οι οποίες ούτε σχέση με την πλοκή έχουν ούτε εφοδιάζονται με περαιτέρω σημασία. Το φαινόμενο είναι αποτέλεσμα και της εξαγωγής

Ευχαριστώ το Κοινοφελές Ίδρυμα Αλέξανδρος. Σ. Ωνάσης, του οποίου είχα την τιμή να διατελέσω υπότροφος επί τέσσερα συναπτά έτη. Ευχαριστώ επίσης τον Επίκουρο Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Ι. Μ. Κωνσταντάκο για τις εύστοχες παρατηρήσεις και τις πολύτιμες υποδείξεις του.

1. Βλ. T. B. L. Webster, *Studies in Later Greek Comedy*, Manchester ²1970, σσ. 10-97· E. W. Handley, «Comedy», στο P. E. Easterling – B. M. W. Knox (επιμ.), *The Cambridge History of Classical Literature*, τ. 1: *Greek Literature*, Κέμπριτζ 1985, σσ. 398-414· H.-G. Nesselrath, *Die attische Mittlere Komödie*, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1990, σσ. 204-241, 280-330.

του αθηναϊκού θεάτρου εκτός των ορίων της Αττικής.² Σίγουρα, όμως, η σταδιακή αυτή εγκατάλειψη του πολιτικού ρεπερτορίου δεν οφείλεται σε νομικές διατάξεις ή ψηφίσματα. Τέτοια μέτρα περιοριστικά της ελευθερίας των κωμωδιογράφων ούτε στον 5ο αιώνα φαίνεται ότι διαδραμάτισαν ουσιαστικό ρόλο – αν αποδεχτούμε ότι τέθηκαν ποτέ σε ισχύ – ούτε και στον 4ο.³

Ωστόσο, δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι οι προσωπογραφικές αναφορές και η σάτιρα πολιτικών προσώπων σε βάση μη-πολιτική δεν συνιστά ούτε επινόηση της Μέσης Κωμωδίας ούτε αποκλειστικό χαρακτηριστικό του 4ου αιώνα. Τόσο ο Αριστοφάνης όσο και οι σύγχρονοί του κωμικοί του 5ου αιώνα επιδίδονται σε αυτό το ιδιαίτερο είδος σάτιρας αρκετά συχνά. Τα παραδείγματα είναι πλήθος: ο Κλέωνυμος στα πρώτα έργα του Αριστοφάνη διακωμωδείται απλώς ως λαίμαργος, φαγάς και παχύσαρκος (Αχ. 88-9,⁴ 844 / Ίππ. 956-8, 1290-9)· ο Αλκιβιάδης σατιρίζεται μόνο για το τραύλισμά του στους Σφήκες 44-6.⁵ ο Κλεισθένης διακωμωδείται συχνά από τον Αριστοφάνη ως αγένειος και θηλυπρεπής (Αχ. 117-121,⁶ Ίππ. 1373-4, Νεφ. 355, κλπ.)· ο Περικλής σατιρίζεται για το σχήμα του κεφαλιού του από τον Κρατίνο απ. 73 (σχινοκέφαλος)· ο Έρμιππος στις Άρτοπώλιδες (απ. 7-12) πλήττει – πιθανότατα, μια και έχουμε μόνο έμμεσες μαρτυρίες – τον Υπέρβολο, οπαδό του Κλέωνα, μέσω της διακωμώδησης της μητέρας του. Αυτό που διαφοροποιεί την κωμωδία του 5ου αιώνα είναι ότι οι κωμικοί ποιητές επιδίδονται εξίσου δυναμικά και εξίσου συχνά και στην ευθεία πολιτική σάτιρα. Υπάρχουν πάμπολλα χωρία όπου οι πολιτικοί άνδρες επικρίνονται ή σατιρίζονται για την πολιτική τους δράση ή τις ιδέες τους (και ενίοτε, όπως στους Ίππης, ολόκληρη η πλοκή της κωμωδίας είναι βασισμένη στη σάτιρα της δημόσιας πολιτείας ενός προσώπου).

Η τεχνική των κωμωδιογράφων του 4ου αιώνα να επικεντρώνουν τη σάτιρα στην ιδιωτική πλευρά της ζωής των πολιτικών παρουσιάζει αντιστοιχίες με τον σύγχρονο κίτρινο τύπο και τα περιοδικά με κουτσομπολίστικο περιεχόμενο για τη ζωή των κάθε λογής διασημοτήτων. Εντού-

2. Βλ. Ι. Μ. Κωνσταντάκος, «Το κωμικό θέατρο από τον 4ο αιώνα στην ελληνιστική περίοδο: Εξελικτικές τάσεις και συνθήκες παραγωγής», *ΕΕΦΣΠΑ* 57 (2005-2006) 49-59.

3. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγει ο S. Halliwell, «Comic Satire and Freedom of Speech in Classical Athens», *JHS* 111 (1991) 48-70, όπου επιχειρεί έναν κριτικό απολογισμό τόσο των απόψεων των ερευνητών όσο και των αρχαίων μαρτυριών επί του θέματος.

4. Βλ. S. D. Olson, *Aristophanes Acharnians*, Οξφόρδη 2002, σ. 100.

5. Ο D. M. MacDowell παρατηρεί: «... the reason why Ar. has selected him for mention here is not his political importance but his lisp, which enables Ar. to make a pun» (*Aristophanes Wasps*, Οξφόρδη 1971, σ. 133).

6. Για την πολιτική δράση του Κλεισθένη βλ. Olson, ό.π., σσ. 109-110.

τους, δεν παύει να υπάρχει μία βασική διαφορά ανάμεσα στην κωμωδία του 4ου αιώνα και στα σύγχρονα σκανδαλοθηρικά περιοδικά. Στις πλείστες περιπτώσεις, η σκανδαλοθηρία των ημερών μας αναλώνεται σε σκανδαλοθηρία *per se*, χωρίς ιδιαίτερες παιδευτικές αξιώσεις. Αντίθετα, η παιδαγωγική διάσταση του αρχαίου δράματος είναι μία από τις ειδοποιούς διαφορές του και συνιστά διαχρονική αξία του είδους, η οποία μπορεί μερικές φορές να υποχωρεί στο παρασκήνιο χάριν της τέρψεως, αλλά σαφώς ουδέποτε απεμπολείται.

Στο σημείο αυτό επιβάλλεται να διατυπώσουμε ένα ουσιώδες *caveat*. Μια βασική παράμετρος που αναγκαστικά επηρεάζει την εξαγωγή των όποιων συμπερασμάτων για τη Μέση Κωμωδία είναι η αποσπασματική της φύση. Από την περίοδο αυτή δεν μας έχουν σωθεί ολόκληρα έργα, αλλά μόνο αποσπάσματα, και το μεγαλύτερο μέρος τους (τουλάχιστον τα περισσότερα από τα αποσπάσματα που ασχολούνται με πολιτικούς άνδρες) προέρχεται από μια πηγή που είχε εμφανή προτίμηση για τα θέματα της ιδιωτικής ζωής, τον Αθήναιο. Δεδομένου του είδους του συγγραμμάτος του, τα ενδιαφέροντα του συγγραφέα εμφανώς και λογικώς αναλώνονται στην τριάδα φαγητό - ποτό - σεξ.⁷ Επομένως, χωρία που ίσως αναφέρονταν σε πολιτικές ενέργειες ή πολιτικά πιστεύω μπορεί πολύ απλά να παραλείφθηκαν και να μην έτυχε να διασωθούν μέχρι τις μέρες μας. Γενικότερα, τα χωρία που επέλεξαν να απανθίσουν και κατά συνέπεια να διασώσουν για μας ο Αθήναιος, ο Διογένης Λαέρτιος, ο Στοβαίος και ο κάθε λεξικογράφος και σχολιαστής μιας μεταγενέστερης εποχής, είναι φυσικό και λογικό να εξυπηρετούν τις ανάγκες καθενός από τους συγγραφείς αυτούς και των έργων τους. Εκ των πραγμάτων, λοιπόν, είμαστε υποχρεωμένοι επί του παρόντος να κρίνουμε μόνο βάσει του υπάρχοντος υλικού και, ως εκ τούτου, οφείλουμε να αντιμετωπίσουμε με επιφύλαξη όποια συμπεράσματα προκύπτουν.

Στο άρθρο μας θα χρησιμοποιήσουμε κωμικά αποσπάσματα ως παραδείγματα και μέσω αυτών θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε τις προσωπογραφικές αναφορές σε πρόσωπα τόσο του πολιτικού όσο και του στρατιωτικού στίβου. Πολιτικοί, ρήτορες ή στρατηγούς, τα πρόσωπα που θα μας απασχολήσουν διαδραμάτισαν πολιτικό ρόλο και ενεπλάκησαν ενεργά στο πολιτικό γίγνεσθαι του 4ου αι. π.Χ.

Το απ. 42 του Αναξανδρίδη, από την κωμωδία *Πρωτεσίλαος*, θεωρώ πως είναι από τα πιο αντιπροσωπευτικά αυτού του είδους αναφορών και γι' αυτό αποτελεί καίριο σημείο εκκίνησης της ανάλυσής μας. Το συ-

7. Βλ. Α. Papachrysostomou, *Six Comic Poets*, Τυβίγγη 2008, σσ. 16-17.

γκεκριμένο απόσπασμα είναι από τα εκτενέστερα σωζόμενα της Μέσης Κωμωδίας, 71 στίχοι.⁸

Στο απόσπασμα αυτό ο ομιλητής (ένας δούλος) περιγράφει το εορταστικό τραπέζι που ακολούθησε τους γάμους του Ιφικράτη στη Θράκη με την κόρη ή πιθανότερα την αδελφή⁹ του τοπικού βασιλιά Κότυ το 386 π.Χ.¹⁰ Ο δούλος αναφέρεται στο συμπόσιο αυτό ως παράδειγμα υπερβάλλουσας χλιδής και ξεχωριστής πολυτέλειας και το χρησιμοποιεί ως μέτρο σύγκρισης για το δείπνο που πρόκειται να σερβιριστεί στους καλεσμένους του κυρίου του (ίσως με αφορμή τον γάμο του Πρωτεσίλαου με τη Λαοδάμεια). Ο τόνος είναι σαφώς ειρωνικός και το περιεχόμενο επίσης, αλλά θα ασχοληθούμε με το θέμα αυτό στη συνέχεια. Το δεύτερο μισό του αποσπάσματος (στ. 37-71) αναλώνεται σε μια απαρίθμηση των δεσμάτων που θα σερβιριστούν στο επικείμενο δείπνο.

Ο Millis, βασισμένος σε εσωτερικές πληροφορίες του απ. 41, υποστηρίζει ότι ο Πρωτεσίλαος πρέπει να γράφτηκε μετά τα μέσα και, κατά προτίμηση, προς τα τέλη της δεκαετίας του 370 π.Χ.¹¹ Μπορεί ο γάμος του Ιφικράτη να απέχει χρονικά ήδη κάτι παραπάνω από μια δεκαετία, όμως ο ίδιος ο Ιφικράτης διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στα σύν-

8. Για τα κωμικά αποσπάσματα ακολουθώ την πρόσφατη οκτάτομη έκδοση των R. Kassel – C. Austin, *Poetae Comici Graeci*, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1983-2001. Για το απ. 42 του Αναξανδρίδη βλ. τόμ. 2, σσ. 260-264.

9. Βλ. J. K. Davies, *Athenian Propertied Families*, Οξφόρδη 1971, σσ. 248-250.

10. Για τον Ιφικράτη βλ. I. Kirchner, *Prosopographia Attica*, Βερολίνο 1901, 7737· Thalheim στο *Real-Encyclopädie*, λ. Iphikrates αρ. 1· J. Traill, *Persons of Ancient Athens*, Τορόντο 1994-2005, 542925. Για τη χρονολόγηση του γάμου αυτού βλ. B. W. Millis, *A Commentary on the Fragments of Anaxandrides*, Diss., Urbana Ill. 2001, σ. 182.

11. Millis, ό.π., σσ. 170-1. Εδώ ο Millis ανατρέπει την παλαιότερη άποψη ότι ο Πρωτεσίλαος γράφτηκε λίγο μετά το 386 π.Χ. Ο H. Breitenbach τοποθετεί τη συγγραφή του έργου στα 381-380 π.Χ. (*De genere quodam titulorum comoediae Atticae*, Diss., Basel 1908, σ. 126) και ο Nesselrath (ό.π., σσ. 194-195) ανάμεσα στο 386 και το 380 π.Χ. Βάση για μια τέτοια χρονολόγηση είναι προφανώς πως ο ποιητής αξιοποιεί ένα γεγονός της πρόσφατης επικαιρότητας και άρα δεν μπορεί να μεσολαβούν πολλά χρόνια ανάμεσα στον γάμο του Ιφικράτη και τη συγγραφή του Πρωτεσίλαου. Όμως, όπως σημειώνει ο Millis, στο απ. 41 του Πρωτεσίλαου γίνεται ονομαστική αναφορά στον πολιτικό Μελάνωπο (βλ. Kirchner, ό.π., 9788), για την πολιτική δραστηριότητα του οποίου ακούμε για πρώτη φορά μόλις στα 371 π.Χ. (Ξεν. *Ελλ.* 6.3.2), όταν συμμετέσχε σε μια πρεσβεία στη Σπάρτη μαζί με τον Καλλίστρατο (από τον οποίο παρουσιάζεται να δωροδοκείται στο επίμαχο απ. 41). Θεωρώ πιθανόν οι εκδηλώσεις για τον γάμο του Ιφικράτη να ήταν όντως τόσο υπερβολικά πολυτελείς, ώστε κατέληξαν τόσο παροιμιώδεις για τους Αθηναίους, σε σημείο που μια δεκαετία – ίσως και δεκαπενταετία – αργότερα να μπορεί ένας κωμικός ποιητής να αναφερθεί σε αυτές. Αντίθετα, πιστεύω πως είναι πολύ λιγότερο πιθανόν να υποθέσουμε ότι ένας πολιτικός, όπως ο Μελάνωπος, βρίσκεται στο πολιτικό προσκήνιο λίγο μετά το 386 π.Χ. και τροφοδοτεί την κωμική σάτιρα, και όμως κανείς συγγραφέας της εποχής, ιστορικός ή άλλος, δεν έκρινε σκόπιμο να αναφερθεί στις όποιες πολιτικές δραστηριότητές του στο διάστημα από το 386 μέχρι το 371 π.Χ.

θετα πολιτικά και στρατιωτικά δρώμενα της περιόδου αυτής.

Βρισκόμαστε λίγο μετά την ίδρυση της Δεύτερης Αθηναϊκής Συμμαχίας (378 π.Χ.). Μετά από μια ανεπιτυχή σύναψη ειρήνης το 374 π.Χ., τα σπαρτιατικά στρατεύματα επιτίθενται και πολιορκούν τη σύμμαχο της Αθήνας Κέρκυρα (374/3 π.Χ.). Ο αθηναϊκός δήμος εγκρίνει άμεσα την αποστολή στρατιωτικής βοήθειας υπό τον στρατηγό Τιμόθεο, που όμως δεν καταφέρνει να συγκεντρώσει έγκαιρα ούτε το απαραίτητο ανθρώπινο δυναμικό αλλά ούτε και οικονομικούς πόρους. Ως αποτέλεσμα, ο δήμος τού αφαιρεί την ηγεσία του στρατεύματος και την αναθέτει στον Ιφικράτη. Ο Ιφικράτης έχει μόλις επανεμφανιστεί στο πολιτικό προσκήνιο της Αθήνας, μετά από παραμονή του πρώτα στη Θράκη, στην υπηρεσία των τοπικών αρχόντων, και μετά στην Αίγυπτο, όπου υπηρέτησε τον πέρση βασιλιά. Παρόλο που όταν ο Ιφικράτης έφτασε στην Κέρκυρα, οι πολιορκημένοι είχαν ήδη επιχειρήσει επιτυχή έξοδο, ο ίδιος ο Ιφικράτης, μαζί με τους συνεργάτες του Χαβρία και Καλλίστρατο, έδρεψαν τους επαίνους του δήμου, καθώς κατάφεραν να κυριεύσουν τις σικελικές τριήρεις που έφτασαν την ίδια εποχή στο νησί από τις Συρακούσες εις επικουρίαν των Σπαρτιατών, οι οποίοι είχαν ζητήσει τη βοήθεια του τυράννου Διονυσίου.¹²

Τα γεγονότα αυτά αποτελούν πρόσφορο έδαφος για τον Αναξανδρίδη, ο οποίος αφορμάται μεν από τη σύγχρονή του επικαιρότητα, αλλά δεν αναφέρεται στα γεγονότα καθαυτά, δεν σχολιάζει τη νίκη της Αθήνας, δεν επαινεί τα κατορθώματα του Ιφικράτη. Αντίθετα, ο κωμικός ποιητής επιλέγει να ανατρέξει στο παρελθόν και να αναφερθεί σε ένα περιστατικό από την προσωπική ζωή του νικηφόρου στρατηγού, που δεν είναι άλλο από τον βαρβαρικού χαρακτήρα γάμο του στη Θράκη πριν από δεκαπέντε περίπου χρόνια. Ο Αναξανδρίδης μπορεί να είναι σίγουρος ότι το κοινό του δεν έχει ξεχάσει τον πολυτελέστατο και εξαιρετικά πλουσιοπάροχο γάμο του Ιφικράτη, καθώς και την επίδειξη υπερβολικής πολυτέλειας και χλιδής. Άλλωστε, ο πολυτελής γάμος δεν ήταν μεμονωμένο περιστατικό στη ζωή του Ιφικράτη. Όπως μαθαίνουμε από τον Θεόπομπο (FGrH 115 F 105), ο Ιφικράτης καθώς και άλλοι στρατηγοί που πλούτιζαν από την υπηρεσία τους σε ξένους άρχοντες, διαβιούσαν με τέτοια πολυτέλεια και χλιδή, που, για να αποφεύγουν τα όποια σχόλια, επέλεγαν να ζουν εκτός Αθηνών: οὐ δυνάμενος (sc. Χαβρίας) δὲ ζῆν ἐν τῇ πόλει τὰ μὲν διὰ τὴν ἀσέλγειαν καὶ διὰ τὴν πολυ-

12. Ξεν. Έλλ. 6.2, Διόδ. Σικ. 15.43.6, 15.47.7, [Δημ.] 49.9. Πρβ. R. Seager, στο *The Cambridge Ancient History*, Κέμπριτζ² 1982-2000, τ. 6, σ. 179· S. Hornblower, *The Greek World 479-323 B.C.*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη³ 2002, σσ. 240-1.

τέλειαν τὴν αὐτοῦ τὴν περὶ τὸν βίον, τὰ δὲ διὰ τοὺς Ἀθηναίους· ἅπασιν γὰρ εἰσι χαλεποὶ (τοῖς εὐδοκιμοῦσι)· διὸ καὶ εἶλοντο αὐτῶν οἱ ἔνδοξοι (σχεδὸν πάντες) ἔξω τῆς πόλεως καταβιοῦν, Ἰφικράτης μὲν ἐν Θράκῃ, Κόνων δ' ἐν Κύπρῳ, Τιμόθεος δ' ἐν Λέσβῳ, Χάρης δ' ἐν Σιγείῳ, καὶ αὐτὸς ὁ Χαβρίας ἐν Αἰγύπτῳ.¹³

Ερχόμαστε τώρα στο περιεχόμενο του απ. 42 του Αναξανδρίδη. Οι αναφορές στην αλόγιστη επίδειξη πολυτέλειας, αλλά και στο βαρβαρικό ήθος, είναι πολλές· βουβαυκαλόσαυλα, κατὰ τὴν ἀγοράν, ἀλουργῆ, βουτυροφάγους, αἰχμηροκόμας, μυριοπληθεῖς, μείζους λάκκων δωδεκακλίτων, Κότυν περιεζῶσθαι, ζῶμόν τε φέρειν, χοῖ χρυσοῦ, πρότερον μεθύειν, δύο μὲν ξανθῶν ἵππων ἀγέλας, χρυσοῦν τε σάκος, χύτραν δωδεκάπηχυν, πουλυπόδων ἑκατόμβην.¹⁴

Στόχος του κωμικού ποιητή είναι να περιγελάσει και να καυτηριάσει την πολυέξοδη ζωή του νικηφόρου στρατηγού Ιφικράτη. Οι καυστικές αιχμές προορίζονται τόσο για τον ίδιο τον Ιφικράτη όσο και για τον πεθερό του τον Κότυ. Μάλιστα, θα έλεγε κανείς ότι η σάτιρα έχει στόχο πιο πολύ τον Ιφικράτη παρά τον Κότυ. Και αυτό γιατί ο Κότυς ήταν «βάρβαρος» ούτως ή άλλως (σύμφωνα με την αντίληψη της εποχής) και φυσιολογικά αναμενόταν από έναν βάρβαρο να συμπεριφέρεται ανάλογα. Όμως ο Ιφικράτης δεν ήταν βάρβαρος· παρ' όλα αυτά ενστερνίζεται τον βαρβαρικό τρόπο ζωής και υιοθετεί τα βαρβαρικά ήθη, την αλαζονική και υπέρμετρη επίδειξη χλιδής και πλούτου.

Μία τολμηρή εικασία είναι να υποθέσουμε ότι ο κωμικός ποιητής κάνει ένα περαιτέρω βήμα και χρησιμοποιεί τη μυθική προσωπικότητα του Πρωτεσίλαου ως αλληγορική αναφορά στον ίδιο τον Ιφικράτη. Η εικασία αυτή δεν είναι βέβαια αποδείξιμη βάσει των σωζόμενων στίχων. Δεν παύει όμως να αποτελεί μια λογική πιθανότητα, για την οποία υπάρχει η παράλληλη περίπτωση του Διονυσαλέξανδρου του Κρατίνου. Την άποψη αυτή ενισχύουν οι στ. 34-35, όπου ο δούλος με εμφανές ανταγωνιστικό πνεύμα θέτει τη ρητορική ερώτηση «Γιατί; Τι λείπει από το δικό μας το σπίτι; Ποια καλούδια μάς λείπουν;». Η φράση δόμος ἡμέτερος θα μπορούσε να αναφέρεται αλληγορικά στην πόλη της Αθήνας, σε αντιδιαστολή προς τη βαρβαρική περιοχή της Θράκης. Θα λέγαμε ότι εδώ ο ποιητής, διὰ στόματος του δούλου, διατυπώνει μια εύλογη απορία στον Ιφικράτη: «Τι της λείπει της Αθήνας και προτιμάς αντί για αυτήν τους Θράκες και τη βαρβαρική τους νοοτροπία;». Βέβαια, αυτή η ερμη-

13. Βλ. επίσης FGtH 115 F 161: Δρῶς· πόλις [...] ἐν Θράκῃ [...] ταύτην Θεόπομπος ἐν κς' φησὶν ὑπὸ Ἰφικράτους κατοικισθῆναι.

14. Για την ανάλυση των επιμέρους αυτών στοιχείων ως κατεξοχήν ενδεικτικῶν υπέρμετρου πλούτου, βλ. το σχόλιασμά του απ. 42 από τον Millis, ό.π., σσ. 181-196.

νεία των στ. 34-35 μπορεί να ισχύει ακόμα και αν δεν κρύβεται ο ίδιος ο Ιφικράτης πίσω από τον Πρωτεσίλαο.

Ο Αναξανδρίδης στο απόσπασμα αυτό δεν κατηγορεί ευθέως κανέναν. Ένας δούλος αναφέρεται περιστασιακά στον γάμο του Ιφικράτη ως μέτρο σύγκρισης για το επικείμενο δείπνο που θα παραθέσει ο κύριός του. Έτσι απλά. Τίποτα παραπάνω. Ο κωμικός ποιητής αφήνει εντελώς ασχολίαστο το πολιτικό γίγνεσθαι της εποχής του· κανείς δεν αμφισβητεί τις στρατιωτικές ικανότητες του Ιφικράτη ή τον θρίαμβό του. Αυτό που ενδιαφέρει τον Αναξανδρίδη είναι η προσωπικότητα, ο χαρακτήρας και η νοοτροπία του μεγάλου στρατηγού. Η τέχνη του κωμικού ποιητή αναδεικνύεται εδώ ακριβώς, και έγκειται στο ότι μέσω της αλληγορίας και μέσω τυχαίων – δήθεν – αναφορών πετυχαίνει να αποσπάσει την προσοχή των θεατών και να τους κεντρίσει να σκεφτούν προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση. Ο ίδιος ο κωμικός ποιητής έχει κάνει απλώς έναν άψογα συγκεκριμένο υπαινιγμό. Αυτή η κωμική τεχνοτροπία έρχεται σε κατάφωρη αντίθεση με την ευθεία και απροκάλυπτη πολιτική σάτιρα, στην οποία – όπως αναφέραμε – επιδίδεται κατά κόρον η Αρχαία Κωμωδία, με λαμπρό παράδειγμα τους *Ιππής* του Αριστοφάνη, όπου ο κωμικός ποιητής δεν διστάζει να χαρακτηρίσει ξεκάθαρα επί σκηνής τον Κλέωνα ως κλέφτη, αλιτήριο και λαοπλάνο.

Μια άλλη ενδιαφέρουσα περίπτωση είναι ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζουν διάφοροι κωμικοί ποιητές το ρητορικό ύφος του Δημοσθένη. Ιδιαίτερη προσοχή αξίζει να δοθεί στο λογοπαίγνιο *διδόναι / αποδιδόναι* και *λαμβάνειν / ἀπολαμβάνειν*, που χρησιμοποίησε τόσο ο ίδιος όσο και άλλοι ομοϊδεάτες του, όπως ο Ηγήσιππος, σχετικά με την Αλόνησο. Πρόκειται για τη γνωστή προστριβή ανάμεσα στον Φίλιππο και τους Αθηναίους το 343/2 π.Χ. Όταν ο Φίλιππος προσφέρθηκε να τους δώσει την Αλόνησο, που αρχικά ανήκε στους Αθηναίους αλλά μετά την κατάληψή της από πειρατές την είχε απελευθερώσει ο μακεδόνας βασιλιάς, η αντιμακεδονική παράταξη της Αθήνας με πρωτοστάτη τον Δημοσθένη διαφώνησε ως προς το λεκτικό μέρος της υπόθεσης. Βλ. [Δημ.] *Περὶ Ἀλοννήσου*,¹⁵ [Δημ.] 12.14, Αισχίνη 3.83. Η Αλόνησος, που ήδη ανήκε στην Αθήνα, έπρεπε ως εκ τούτου να «αποδοθεί» (επιστραφεί στους νόμιμους κατόχους της) και όχι να «δοθεί» (παραχωρηθεί σαν δωρεά).¹⁶ Τρεις κω-

15. Σήμερα πλέον θεωρείται βέβαιο πως η πατρότητα του λόγου αυτού ανήκει στον Ηγήσιππο.

16. Βλ. A. Schaefer, *Demosthenes und seine Zeit*, τ. 2, Λιψία 1885-1887, σσ. 432-442· M. Croiset, *Démosthène. Harangues*, τ. 2, Παρίσι 1924-1925, σσ. 38-43· F. R. Wüst, *Philipp II. von Makedonien und Griechenland in der Jahren von 346 bis 338*, Μόναχο 1938, σσ. 87 κ.ε., 95 κ.ε., 133-136· H. Wankel, *Demosthenes. Rede für Ktesiphon über den Kranz*, Χαϊδελβέργη

μικοί, ο Αντιφάνης (απ. 167), ο Αναξίλας (απ. 8) και ο Άλεξης (απ. 7 και 212)¹⁷ εκμεταλλεύονται ποιητικά το πολιτικό αυτό σύνθημα, σε έργα που συγγράφουν την περίοδο 342-340 π.Χ. Παραθέτω ενδεικτικά το απ. 167 του Αντιφάνη:¹⁸

ὁ δεσπότης δὲ πάντα τὰ παρὰ τοῦ πατρὸς
ἀπέλαβεν ὥσπερ ἔλαβεν. (Β.) ἠγάπησεν ἄν
τὸ ῥῆμα τοῦτο παραλαβὼν Δημοσθένης

Αυτό με το οποίο καταπιάνονται οι ποιητές και αυτό που σατιρίζουν δεν είναι οι πολιτικές ιδέες καθαυτές του Δημοσθένη και των άλλων ρητόρων που χρησιμοποίησαν το παραπάνω σύνθημα, αλλά το ύφος και η γλώσσα τους. Οι ποιητές θεωρούν άσκοπο έως και αδιάφορο το να σχολιάσουν τις πολιτικές απόψεις του όποιου ρήτορα. Το ζητούμενο των θεατρικών παραστάσεων του 4ου αι. π.Χ. φαίνεται, λοιπόν, να μην είναι τόσο η πολιτική κριτική όσο η διασκέδαση. Και είναι όντως πολύ διασκεδαστικό για τους θεατές, που είχαν γνώση του ύφους του Δημοσθένη, να συνειδητοποιούν, για άλλη μια φορά, σε τι τεχνάσματα και γλωσσικά τερτίπια καταφεύγει παρακινημένος από το υπέρμετρο αντιμακεδονικό του πάθος.

Εκτός όμως από αυτό το λογοπαίγνιο,¹⁹ οι κωμικοί ποιητές επιχειρούν και άλλες αναφορές στο λεκτικό ύφος του Δημοσθένη, άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο αναγνωρίσιμες. Στο απ. 3 της κωμωδίας Ἄγροικοι του Αναξανδρίδη ανιχνεύουμε μια αναφορά στο ύφος του Δημοσθένη: πρόκειται για το ρήμα ἀναχεαίτικεν (στ. 3). Ο Δημοσθένης στον Β' Ολυμπιακό § 9 χρησιμοποιεί το ρήμα ἀναχεαίτιζω μεταφορικά.²⁰ Και ο Αναξανδρίδης, ο οποίος γράφει τους Ἄγροίκους λίγο μετά την εκφώνηση του Β' Ολυμπιακού το καλοκαίρι του 349 π.Χ., δράττεται της ευκαιρίας

1976, σσ. 410 κ.ε.· N. G. L. Hammond & G. T. Griffith, *A History of Macedonia*, Οξφόρδη 1979, τ. 2, σσ. 510-516, 714-716· R. Sealey, *Demosthenes and His Time. A Study in Defeat*, Οξφόρδη - Νέα Υόρκη 1993, σσ. 177-179· N. G. L. Hammond, «Philip's Letter to Athens in 340 B.C.», *Antichthon* 27 (1993) 13-20.

17. Βλ. την εισαγωγή του W. G. Arnott στην κωμωδία Ἄδελφοί του Άλεξη (*Alexis. The Fragments: A Commentary*, Κέμπριτζ 1996), σσ. 70-71.

18. Για την πρόσθετη περιπαιχτική αναφορά στα περιουσιακά προβλήματα του Δημοσθένη βλ. I. M. Konstantakos, *A Commentary on the Fragments of Eight Plays of Antiphanes*, Diss., Κέμπριτζ 2000, σσ. 142-143.

19. Ο Τιμοκλής στο απ. 20 πρωτοτυπεί δημιουργώντας μια παραλλαγή. Αντί για τα καθερωμένα ρήματα χρησιμοποιεί τα ἀπεκαρτέρησε / ἐκαρτέρησε.

20. Ο Σχολιαστής 2.71a εξηγεί τη μεταφορά ως εξής: ἀνεχαίτισε: ἀνέτριψεν: ἀπὸ μεταφορᾶς τῶν ὑποζυγίων, ἃ διὰ τὸ μὴ ἐπὶ πολὺ δύνασθαι φέρειν τὸν ζυγὸν πολλάκις ἀνατρέπει αὐτόν. πάνυ δὲ ὁ λόγος ἀρμόζει καὶ ἐπὶ τῶν ὑπὸ Φιλίππου δεδουλωμένων, εἴ γε καὶ ἡ δουλεία ἔοικε ζυγῷ, καὶ τὸ βούλεσθαι τοὺς δούλους ἀποστῆναι διὰ τὸ μηκέτι φέρειν ἐπὶ πολὺ ἀδικούντα καὶ ἐπιροκούντα.

να ενσωματώσει έντεχνα στο κείμενό του μια υποφώσκουσα αντι-δημοσθениκή πινελιά.²¹

Αντίθετα, δύο άλλοι ποιητές, ο Μνησίμαχος και ο Τιμοκλής, προβαίνουν σε μια πιο άμεση σάτιρα του ρητορικού ύφους του Δημοσθένη. Στο απ. 7 (από την κωμωδία *Φίλιππος*) του Μνησίμαχου ο ομιλητής πιθανότατα είναι ο ίδιος ο Δημοσθένης, ο οποίος – απευθυνόμενος στον Φίλιππο – κομπάζει πως αυτός και η παρέα του τρώνε για δείπνο ακονισμένα ξίφη και αναμμένες δάδες, για επιδόρπιο βέλη και κοντάρια, για προσκεφάλι χρησιμοποιούν ασπίδες και θώρακες, και είναι στεφανωμένοι με καταπέλτες.²² Στον ίδιο τόνο κινείται και το απ. 12 (από τους *Ἡρώες*) του Τιμοκλή. Ο ομιλητής παρομοιάζει τον Δημοσθένη με τον Βριάρεω και αναφέρεται στη συνήθειά του να τρώει καταπέλτες και λόγχες. Με αυτήν την ομολογουμένως πολύ τολμηρή μεταφορά ο Μνησίμαχος και ο Τιμοκλής συνθέτουν ένα κωμικό στερεότυπο του Δημοσθένη, που αντιστοιχεί απόλυτα με τους παθιασμένους και γεμάτους ένταση λόγους του κατά του Φιλίππου. Ένας φλογερός αντιμακεδόνας όπως ο Δημοσθένης έχει για ορεκτικό τα όπλα του Φιλίππου²³ και είναι πάντα ετοιμοπόλεμος.

Ο Τιμοκλής όμως δεν περιορίζεται στην ανώδυνη σάτιρα του ύφους του ρήτορα. Στο απ. 4 αναφέρεται στο περιστατικό της υπεξαίρεσης χρημάτων στην οποία προέβη ο Δημοσθένης το 324 π.Χ. Τα γεγονότα είναι γνωστά στο κοινό του Τιμοκλή. Μετά τη σύλληψη και τον θάνατο του Αρπάλου, λιποτάκτη από το μακεδονικό στρατόπεδο, ο θησαυρός που ο τελευταίος είχε φέρει στην Ελλάδα συγκεντρώθηκε για φύλαξη στην Ακρόπολη, υπ' ευθύνη ομάδας πολιτών, συμπεριλαμβανομένου και του Δημοσθένη. Ωστόσο, ο μισός περίπου θησαυρός, περί τα τρακόσια πενήντα τάλαντα, αναλώθηκε σε δωροδοκίες και έγινε βορά πλείστων πολιτικών ηγετών, μεταξύ των οποίων και ο Δημοσθένης, ο οποίος παραδέχτηκε ότι είχε υπεξαίρεσει είκοσι τάλαντα.²⁴

21. Άλλωστε, ο Αναξανδρίδης έκανε εμφανή τη συμπάθεια που έτρεφε για τον μακεδόνα βασιλιά συμμετέχοντας με ένα του έργο στα «Ολύμπια», τη γιορτή που διοργάνωσε ο Φίλιππος στο Δίον της Πιερίας το 348 π.Χ., με την ευκαιρία της κατάληψης της Ολύμπου από τον μακεδονικό στρατό τη χρονιά εκείνη. Βλ. Σούδα α 1982: *Ἀναξανδρίδης [...]* γεγονός ἐν τοῖς ἀγῶσι Φιλίππου τοῦ Μακεδόνας· Schaefer, ό.π., τ. 2, σ. 155· Kaibel, στο *Real-Encyclopädie*, λ. Anaxandrides nr. 1.

22. Η άποψη ανήκει στον Breitenbach (ό.π., σσ. 36-37). Οι περισσότεροι βέβαια μελετητές ακολουθούν τον Meineke (*Fragmenta Comicoorum Graecorum*, Βερολίνο 1840, τ. 3, σ. 577), που υποστηρίζει πως ομιλητής είναι ο Φίλιππος. Για εκτενέστερη συζήτηση του θέματος βλ. Papachrysostomou, ό.π., σσ. 210-213.

23. Ειδικά οι καταπέλτες ήταν μία από τις καινοτομίες που εισήγαγε ο Φίλιππος στον ελληνικό χώρο. Βλ. Hammond - Griffith, ό.π., τ. 2, σσ. 444 κ.ε.

24. Βλ. τον λόγο του Δεινάρχου *Κατὰ Δημοσθένους*, καθώς και τον αποσπασματικά σωζόμενο λόγο του Υπερείδη *Κατὰ Δημοσθένους ὑπὲρ τῶν Ἀρπαλείων*. Πρβ. Α. Β. Bosworth,

Βλέπουμε, λοιπόν, τον Τιμοκλή, τον πιο ένθερμο φιλομακεδόνα κωμικό ποιητή, να βάζει όχι ενάντια στις πολιτικές απόψεις του Δημοσθένη αναφορικά με τον επικείμενο κίνδυνο του μακεδονικού επεκτατισμού, αλλά ενάντια στο ύφος και στο ήθος τού ρήτορα.

Την ίδια στρατηγική ακολουθεί ο Τιμοκλής και στον τρόπο που σατιρίζει τον ρήτορα Υπερείδη.²⁵ Αντιμακεδόνας και φιλοπόλεμος όσο και ο Δημοσθένης, ο Υπερείδης έφτασε στο σημείο, μετά τη μάχη της Χαιρώνειας το 338 π.Χ., να καλέσει τους Αθηναίους να παραχωρήσουν όπλα σε όσους είχαν στερηθεί των πολιτικών τους δικαιωμάτων, καθώς επίσης στους μετοίκους και τους δούλους,²⁶ για να πολεμήσουν τον Φίλιππο. Ο ίδιος είχε φροντίσει να ενισχύσει την οικονομική κατάσταση τόσο τη δική του όσο και της αντιμακεδονικής παράταξης αποδεχόμενος μερίδιο από το χρυσάφι που διοχέτευσε στους πολιτικούς κύκλους της Αθήνας το 341/340 π.Χ. ο πέρσης βασιλιάς, για να επιτύχει την κήρυξη πολέμου κατά του Φιλίππου.²⁷ Και πάλι, όμως, ο Τιμοκλής αντιπαρέρχεται τα αντιμακεδονικά πιστεύω του Υπερείδη και εστιάζει σε άλλα χαρακτηριστικά του ρήτορα: στη λαιμαργία του, και συγκεκριμένα στην αδυναμία του για τα ψάρια, στο περιττά φτιασιδωμένο ρητορικό του ύφος, και στην κλίση που επιδείκνυε προς τη δωροδοκία. Το απ. 17 (από την κωμωδία *Ίκάριοι Σάτυροι*) είναι αρκετά χαρακτηριστικό, καθώς αναφέρεται και στις τρεις αυτές συνήθειες του ρήτορα:²⁸

τὸν τ' ἰχθυόρρουν ποταμὸν Υπερείδην πέρα,
ὄς ἠπίαις φωναΐσιν ἔμφρονος λόγου
κόμπους παφλάζων † ἠπίοις † πυκνώμασι
πρὸς παν ὤ - ὤ - ὤ - δυσας ἔχει
5 μισθωτὸς ἄρδει πεδία τοῦ δεδωκότος

Ο Τιμοκλής σατιρίζει τον Υπερείδη και στο απ. 4, στο οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω σε σχέση με τον Δημοσθένη. Η *όψοφαγία*, οι ρη-

στο *The Cambridge Ancient History*, ό.π., τ. 6, σσ. 856-8.

25. [Πλούτ.] *Ἡθ.* 848d-850b. Βλ. Kirchner, ό.π., 13912· I. Worthington (επιμ.), *Greek Orators II. Dinarchus and Hyperides*, Warminster 1999, σσ. 27-38.

26. [Πλούτ.] *Ἡθ.* 849a, [Δημ.] 26.11.

27. [Πλούτ.] *Ἡθ.* 847f, 848e.

28. Οι *Ίκάριοι Σάτυροι* γράφτηκαν πριν από το επεισόδιο με τον Άρπαλο το 324 π.Χ. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγει ο Meineke (ό.π., τ. 3, σ. 603) λαμβάνοντας υπόψη τις μαρτυρίες των Διόδ. Σικ. 17.108 και του Θεόπομπου *FGrH* 115 F 253 ότι η εταιρία Πυθιονίκη (η οποία στα απ. 15 και 16 των *Ίκαρίων Σατύρων* βρίσκεται ακόμα εν ζωή) είχε πεθάνει στη Βαβυλώνα, όταν ο Άρπαλος ήταν ακόμα εκεί, πριν έρθει στην Αθήνα το 324 π.Χ. Πρβ. R. J. Th. Wagner, *Symbolarum ad comicorum Graecorum historiam criticam capita quattuor*, Diss., Λιψία 1905, σ. 60.

τορικοί κομπασμοί και ο πλουτισμός του από τον θησαυρό του Αρπάλου είναι και πάλι τα κέντρα σκόπευσης του ποιητή.

Ένας ακόμη αντιμακεδόνας ρήτορας, ο Ηγήσιππος,²⁹ καθίσταται αντικείμενο σάτιρας της κωμωδίας, όχι για λόγο πολιτικό / ιδεολογικό. Ο Ηγήσιππος όχι μόνο τήρησε αρνητική στάση απέναντι στη σύναψη της Ειρήνης του Φιλοκράτη το 346 π.Χ.,³⁰ αλλά επίσης τρία χρόνια αργότερα, το 343 π.Χ., έπεισε τους Αθηναίους να αποστείλουν πρεσβεία στη Μακεδονία – με τον ίδιο επικεφαλής – με στόχο την εκ νέου διεκδίκηση της Αμφίπολης από τον Φίλιππο (αίτημα το οποίο είχαν εγκαταλείψει οι Αθηναίοι με την ειρήνη του 346 π.Χ.).³¹ Φαίνεται πως η συντηρητική ιδεολογία του Ηγήσιππου αντικατοπτριζόταν και στον παλιομοδίτικο τρόπο με τον οποίο χτένιζε τα μαλλιά του,³² πράγμα που οδήγησε και στο παρατσούκλι Κρωβύλος. Την ερμηνεία για το παρατσούκλι αυτό την πληροφορούμαστε από τον σχολιαστή του Αισχίνη 1.64: *Κρωβύλον καλεῖ [...] τὸν Ἡγήσιππον τὸν μισοφιλιππον, καθὸ αὐτὸς ἤλειφε τὴν κεφαλὴν καὶ ἐφιλοκάλει τὰς τρίχας*. Ο κωμωδιογράφος Σωτάδης αναφέρεται σ' αυτόν στο απ. 3. Χρησιμοποιεί όχι το όνομά του, αλλά το παρατσούκλι του:

*παροψὶς εἶναι φαίνομαι τῷ Κρωβύλῳ·
τοῦτον μασᾶται, παρακατεσθίει δ' ἐμέ*

Αντιμακεδόνας και πολεμοχαρής υπήρξε και ο πολιτικός και ρήτορας Πολύευκτος,³³ του οποίου η δράση εντοπίζεται κυρίως στο δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ. Η αποστολή του στις πόλεις της Πελοποννήσου μαζί με τον Δημοσθένη και τον Ηγήσιππο το 343/342 π.Χ. με στόχο την καλλιέργεια αντιμακεδονικού κλίματος,³⁴ η συμπερίληψη του ονόματός του (μαζί με αυτό του Δημοσθένη) στον κατάλογο των πολιτικών που ο Αλέξανδρος ζήτησε να του παραδώσει η πόλη της Αθήνας το 335 π.Χ.,³⁵ καθώς και η ανάμιξή του στην υπόθεση του Αρπάλου το 324 π.Χ.³⁶ είναι μερικά από

29. Βλ. Kirchner, ό.π., 6351· Traill, ό.π., 481555.

30. Σχόλ. στο Δημ. 19.72.

31. [Δημ.] 7.25, Δημ. 19.331. Βλ. J. R. Ellis, στο *The Cambridge Ancient History*, ό.π., τ. 6, σσ. 766-767.

32. Βλ. MacDowell, ό.π., σ. 296, σχόλιο στ. 1267.

33. Βλ. Kirchner, ό.π., 11950· Traill, ό.π., 778285.

34. Δημ. 9.72, [Πλούτ.] *Hθ*. 841e.

35. Αρρ. Άν. 1.10.4, Πλούτ. Δημ. 23.3. Οι υπόλοιποι έξι είναι, σύμφωνα με τον Πλούταρχο (Δημ. 23.3), οι Καλλισθένης, Εφιάλτης, Λυκούργος, Μοιροκλής, Δήμων και Χαρίδημος.

36. Δείν. 1.100.

τα κυριότερα στιγμιότυπα της καριέρας του που τον κατέστησαν ευρέως γνωστό και άρα κατάλληλο για διακωμώδηση από τους ποιητές. Ως συνήθως, και εδώ η σάτιρα δεν βιάζει κατά της πολιτικής στάσης του προσώπου που διακωμωδεί. Έτσι, ο Αναξανδρίδης στο απ. 46 εστιάζει στην προσωπική ζωή του Πολύευκτου και τον κατηγορεί ότι κατασπατάλησε την πατρική του περιουσία.³⁷ Παράλληλα, κάνει και μια ειρωνική αναφορά στο παρουσιαστικό του:

ὄρνις κεκλήση. (B.) διὰ τί, πρὸς τῆς Ἑστίας;
 πότερον καταφαγὼν τὴν πατρῶαν οὐσίαν,
 ὥσπερ Πολύευκτος ὁ καλός; (A.) οὐ δῆτ', ἀλλ' ὅτι
 ἄρρηγ ὑπὸ θηλειῶν κατεκόπησ

Κάθε άλλο παρά καλός θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ο Πολύευκτος· ο Πλούταρχος (Φωκ. 9.5) μας πληροφορεί πως ήταν υπέρπαχυν και μας δίνει μια καθόλου ελκυστική περιγραφή του ρήτορα να ιδρώνει και να αγκομαχά μέσα στο λιοπύρι, προσπαθώντας να πείσει τους Αθηναίους να κηρύξουν πόλεμο ενάντια στον Φίλιππο.

Ο Meineke³⁸ διατύπωσε την άποψη πως η κωμωδία Πολύευκτος του κωμικού ποιητή του 4ου αιώνα Ηνίοχου πιθανόν να είχε ως κεντρικό της θέμα τον ομώνυμο πολιτικό. Ωστόσο, το μοναδικό δίστιχο απόσπασμα που διασώζεται δεν συνηγορεί υπέρ της άποψης αυτής, αλλά ούτε και εναντίον της, καθώς δεν είναι καθόλου διαφωτιστικό για την πλοκή της κωμωδίας. Αυτό όμως που κυρίως αντιστρατεύεται την άποψη του Meineke είναι το γεγονός ότι στη Μέση Κωμωδία δεν συναντούμε κανένα άλλο έργο που να έχει ως τίτλο και κεντρικό ήρωά του έναν σύγχρονο πολιτικό. Η πλησιέστερη περίπτωση φαίνεται να είναι αυτή του Αριστοφώντα και της κωμωδίας του Φιλωνίδης, ο οποίος όμως υπήρξε απλώς ένας πλούσιος γαστρίμαργος.³⁹ Βέβαια, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ο Meineke να έχει δίκιο και ο Ηνίοχος να θέλησε πολύ απλά να αναβιώσει μια παλαιότερη μόδα του ύστερου 5ου αιώνα, οπότε γράφονταν έργα τιτλοφορημένα από αθηναίους δημαγωγούς (π.χ. Υπέροβολος και Κλεοφών του Πλάτωνα).

37. Ο Meineke (ό.π., τ. 3, σ. 192), ακολουθώντας τον Ruhnken (*Hist. cr. orat.* 1768, σ. lxxxi), ταυτίζει τον Πολύευκτο που αναφέρει ο Αναξανδρίδης στο απ. 46 με το ρήτορα και πολιτικό Πολύευκτο του δεύτερου μισού του 4ου αι. π.Χ. Ο Nesselrath (ό.π., σ. 195) θεωρεί πιθανή την ταύτιση αυτή. Αντίθετα, οι Kassel-Austin διατηρούν κάποιες επιφυλάξεις, ενώ ο Webster (ό.π., σ. 40) πιστεύει ότι πρόκειται για διαφορετικό πρόσωπο.

38. Meineke, ό.π., τ. 1, σ. 422.

39. Βλ. Papachrysostomou, ό.π., σ. 144.

Ένα άλλο όνομα της αθηναϊκής πολιτικής σκηνης, που ο Αλέξανδρος θεώρησε ιδιαίτερα επικίνδυνο για τα μακεδονικά συμφέροντα, ώστε να το συμπεριλάβει – μαζί με του Δημοσθένη και του Πολύεγκτου – στον κατάλογο που απέστειλε το 335 π.Χ. στους Αθηναίους, είναι αυτό του Καλλισθένη.⁴⁰ Μεγάλη επιτυχία στην πολιτική του σταδιοδρομία θεωρήθηκε η επιδέξια διαχείριση του ζητήματος του πλεονάσματος σιταριού. Το 357 π.Χ., αφού ικανοποιήθηκαν οι ανάγκες της Αθήνας σε σιτάρι, ο Καλλισθένης, που ήταν τότε σιτώνης, διέθεσε το πλεόνασμα έξυπνα σε άλλες αγορές φέρνοντας μεγάλα κέρδη στο δημόσιο ταμείο.⁴¹ Πρωτοστάτησε επίσης στην έγκριση ψηφίσματος για σύναψη συμμαχίας με τους τοπικούς άρχοντες της Θράκης, της Παιονίας και της Ιλλυρίας το 356/355 π.Χ.⁴²

Το γνωστό μοτίβο επαναλαμβάνεται και σε αυτή την περίπτωση. Δύο κωμικοί ποιητές του 4ου αιώνα, ο Αντιφάνης και ο Τιμοκλής, αναφέρονται σε αυτόν περιπαιχτικά, αλλά χωρίς καμία αναφορά στις πολιτικές του δραστηριότητες ή ιδέες. Παραθέτω τρεις μόνο στίχους (9-11) από το εκτενές απ. 27 του Αντιφάνη:

*ὕμᾱς δ' ἔταξα δεῦρο πρὸς τὰ δεξιὰ,
τρίγλας, ἔδεσμα τοῦ καλοῦ Καλλισθένους·
κατεσθίει γοῦν ἐπὶ μιᾷ τὴν οὐσίαν.*

Ο Αντιφάνης καταλογίζει στον Καλλισθένη γαστριμαργία, και συγκεκριμένα αδυναμία στα ψάρια, μια ἔξη που θεωρούνταν από τις πλέον πολυδάπανες της αθηναϊκής ζωής. Όπως όμως σημειώνει ο Κωνσταντάκος,⁴³ εδώ υπάρχει δισημία. Είναι πιθανόν ο Καλλισθένης να κατασπαταλά την περιουσία του είτε ικανοποιώντας την αδυναμία του στα ψάρια είτε αγοράζοντας τις υπηρεσίες κάποιας εταιρίας ονόματι Τρίγλης. Πολύ πιθανόν να ισχύουν και τα δύο!

Ο Τιμοκλής, στην κωμωδία *Δῆλος* – γραμμένη μετά το 324 π.Χ. και τα γεγονότα τα σχετικά με τον θησαυρό του Αρπάλου – μας πληροφορεί ότι από τα λεφτά αυτά *εἴληφε ... καὶ Καλλισθένης* (απ. 4.5). Εντούτοις, με ένα ειρωνικά μεγαλόψυχο ύφος ένας δεύτερος ομιλητής σπεύδει να συμπληρώσει πως τον συγχωρεί γι' αυτό, μια και ... *ἦταν φτωχός! (πένητες ἦσαν, ὥστε συγγνώμην ἔχω, στ. 6)*. Είναι σαφές πως εδώ έχουμε ένα *αστείο κατ' αντίφρασιν*.

40. Βλ. Kirchner, *ό.π.*, 8090· Traill, *ό.π.*, 559825.

41. Δημ. 20.33. Βλ. Schaefer, *ό.π.*, τ. 1, σ. 416-417.

42. IG II (ed. min.) 127.7. Βλ. Schaefer, *ό.π.*, τ. 2, σσ. 27, 329.

43. Konstantakos, *ό.π.*, σσ. 80-81.

Τα δύο αυτά κωμικά αποσπάσματα σκιαγραφούν και πάλι όχι τον πολιτικό, αλλά τον άνθρωπο Καλλισθένη. Η αδυναμία του για τα ψάρια και οι σχέσεις του με εταιρίες ήταν αναμφίβολα δύο ακριβές συνήθειες, για τις οποίες ο Καλλισθένης φαίνεται να χρειάστηκε και την πατρική περιουσία αλλά και τα λεφτά του θησαυρού που υπεξαίρεσε. Τα σχόλια αυτά των ποιητών επιτρέπουν στον θεατή / αναγνώστη να διαμορφώσει μια γενική ιδέα για τον αλόγιστο τρόπο με τον οποίο διαχειριζόταν ο πολιτικός τις οικονομικές του υποθέσεις και να επανεξετάσει – ίσως – τον πιθανό αντίκτυπο στην πολιτική του ακεραιότητα.

Μια άλλη ενδιαφέρουσα περίπτωση, όπου οι κωμωδιογράφοι προτιμούν να επικεντρώσουν τη σάτιρά τους σε προσωπικές πτυχές του χαρακτήρα του θύματός τους, είναι αυτή του Καλλίστρατου.⁴⁴ Ο Καλλίστρατος αποτελεί μια ιδιαίτερη φυσιογνωμία του 4ου αι. π.Χ., που μεσουράνησε για μεγάλο χρονικό διάστημα στην πολιτική σκηνή της Αθήνας.⁴⁵ Η καριέρα του ως πολιτικού, ρήτορα και στρατηγού γνώρισε ξεχωριστές στιγμές τιμής και μεγαλείου, όμως ο ίδιος είχε άδοξο και ταπεινωτικό τέλος. Ο Καλλίστρατος υπήρξε η ψυχή της Δεύτερης Αθηναϊκής Συμμαχίας και διαδραμάτισε προεξάρχοντα ρόλο στην ίδρυσή της το 378/377 π.Χ.⁴⁶ Αργότερα, συμμετέσχε στη νικηφόρα επιχείρηση στην Κέρκυρα μαζί με τον Ιφικράτη (374/3 π.Χ.),⁴⁷ και μετέπειτα πρωτοστάτησε στις διαπραγματεύσεις με τη Σπάρτη που οδήγησαν στην Ειρήνη του Καλλία το 371 π.Χ.⁴⁸ Στη συνέχεια όμως περιέπεσε στη δυσμένεια των Αθηναίων, οι οποίοι τον θεώρησαν υπεύθυνο για την απώλεια του Ωρωπού, που κατελήφθη από τους Θηβαίους το 366 π.Χ. Δικάστηκε αλλά αθωώθηκε.⁴⁹ Το 361 π.Χ., μετά από ήττα των Αθηναίων από τον Αλέξανδρο των Φερών, ο πάλαι ποτέ δημοφιλής στρατηγός καταδικάστηκε σε θάνατο και αυτοεξορίστηκε.⁵⁰ Όταν επέστρεψε στην Αθήνα γύρω στο 355 π.Χ., θανατώθηκε – παρότι ικέτης.⁵¹

Το όνομα του Καλλίστρατου εμφανίζεται συχνά στην κωμωδία του 4ου αι. π.Χ. Ο Αντιφάνης αναφέρεται στη λαιμαργία του, ενώ ο Εύβουλος και ο Αναξανδρίδης σχολιάζουν τις σεξουαλικές του προτιμήσεις. Στο απ.

44. Βλ. Kirchner, *ό.π.*, 8157· Traill, *ό.π.*, 561575· Davies, *ό.π.*, σσ. 277-278.

45. Βλ. P. J. Rhodes, στο *The Cambridge Ancient History*, *ό.π.*, τ. 6, σσ. 573· R. Sealey, *Essays in Greek Politics*, Νέα Υόρκη 1967, σσ. 133-163.

46. Βλ. Διόδ. Σικ. 15.29.7-8, Θεόπομπο FGtH 115 F 98.

47. Ξεν. Έλλ. 6.2.39. Βλ. Seager, *ό.π.*, σσ. 177-179.

48. Ξεν. Έλλ. 6.3.3. Βλ. Seager, *ό.π.*, σσ. 180-181.

49. Πλούτ. Δημ. 5.1-3.

50. Στη διάρκεια της εξορίας του συνεργάστηκε και με τον Μακεδόνα Περδίκκα Γ'. Βλ. [Δημ.] 50.48, Hammond & Griffith, *ό.π.*, τ. 2, σσ. 187, 203, 235-236.

51. Λυκ. Κατά Λεωκρ. 93.

293 ο Αντιφάνης εξηγεί ευφυολογώντας πώς το καθετί και ο καθένας μπορεί – *ὁμοιοπαθητικῶ τῷ τρόπῳ*, όπως παρατήρησε ο Meineke⁵² – να εκτοπισθεί από κάτι / κάποιον όμοιο και αντίστοιχό του:

οἴνω () τὸν οἶνον ἐξελαύνειν
 σάλπιγγι τὴν σάλπιγγα, τῷ κήρυκι τὸν βοῶντα,
 κόπῳ κόπον, ψόφῳ ψόφον, τριωβόλῳ δὲ πόρνην,
 αὐθαδίαν αὐθαδία, Καλλίστρατον μαγεῖρῳ
 5 στάσιν στάσει, μάχῃ μάχην, ὑπὸ πίοις δὲ πύκτην,
 πόνῳ πόνον, δίκην δίκη, γυναικὶ τὴν γυναῖκα

Ο Εύβουλος σε δύο από τα σωζόμενα αποσπάσματά του (απ. 10 και 106), χρησιμοποιώντας εξαιρετικά αισχρολογικό – για τα δεδομένα της Μέσης Κωμωδίας – λεξιλόγιο, διακωμωδεῖ κατ' επανάληψη τις σεξουαλικές προτιμήσεις του Καλλίστρατου. Τον παρουσιάζει να επιδίδεται σε διάφορες μορφές σεξουαλικής δραστηριότητας: ετεροφυλόφιλος και ομοφυλόφιλος – ενεργητικός και παθητικός.⁵³ Ο Εύβουλος δεν επιθυμεί να σχολιάσει την πολιτική του καριέρα· αντίθετα, επιλέγει να εστιάσει στην πιο προσωπική πτυχή της ζωής του. Με τα λεγόμενα του Εύβουλου συνάδει και η ακόλουθη μαρτυρία του Θεόπομπου: *Καλλίστρατος δὲ ὁ Καλλικράτους (ὁ) δημαγωγὸς καὶ αὐτὸς πρὸς μὲν τὰς ἡδονὰς ἦν ἀκρατῆς* (FGrH 115 F 97).

Στο απ. 41 (από την κωμωδία *Πρωτεσίλαος*) ο Αναξανδρίδης παρουσιάζει τον Μελάνωπο, πολιτικό αντίπαλο του Καλλίστρατου, να αλείφει με ακριβό αρωματικό λάδι τα πόδια του τελευταίου. Μια τέτοια περιγραφή έχει αναντίλεκτα σεξουαλικά υπονοούμενα, αλλά δεν παραπέμπει υποχρεωτικά στις περιπτώσεις δωροδοκίας του Μελάνωπου από τον Καλλίστρατο, περιστατικά για τα οποία μας πληροφορεί ο Πλούταρχος Δημ. 13.3: *Μελάνωπος ἀντιπολιτευόμενος Καλλιστράτῳ καὶ πολλάκις ὑπ' αὐτοῦ χρήμασι μετατιθέμενος*. Ο A. Scholtz⁵⁴ υποστηρίζει ότι η επάλειψη των ποδιών με αρωματικό λάδι – πέρα από τα όποια σεξουαλικά υπονοούμενα – είναι μια μεταφορά που αναφέρεται στις περιπτώσεις δωροδοκίας, όπως τις περιγράφει ο Πλούταρχος. Θα συμφωνήσω με τον Scholtz όσον αφορά τις ερωτικές παραμέτρους αυτής της πράξης, κάτι που επιβεβαιώνεται άλλωστε από πλείστα παράλληλα χωρία, όμως θα διατη-

52. Meineke, ό.π., τ. 3, σσ. 139-140.

53. Βλ. τις αναλύσεις των εν λόγω αποσπασμάτων από τον R. L. Hunter, *Eubulus. The Fragments*, Κέιμπριτζ 1983, σσ. 99-100, 200-203.

54. A. Scholtz, «Perfume from Peron's: The Politics of Pedicure in Anaxandrides Fragment 41 Kassel-Austin», *ICS* 21 (1996) 69-86.

ρήσω τις επιφυλάξεις μου ως προς την ταύτιση που επιχειρεί με την πράξη της δωροδοκίας. Ο κωμικός ποιητής αφορμάται από τις δραστηριότητες του Καλλίστρατου την εποχή εκείνη (δηλ. μέσα προς τέλος της δεκαετίας του 370 π.Χ.) και από οτιδήποτε τον κάνει γνωστό. Αφορμάται εξίσου από την πρόσφατη ανάμιξή του στη σύσταση της Δεύτερης Αθηναϊκής Συμμαχίας, όσο και από την ακόμα πιο πρόσφατη νικηφόρα επιχείρηση στην Κέρκυρα στο πλευρό του Ιφικράτη, και, γιατί όχι, από τη φημολογία περί δωροδοκίας του Μελάνωπου. Ο Αναξανδρίδης εκμεταλλεύεται ποιητικά τόσο την πολιτεία του Καλλίστρατου όσο και το γεγονός ότι εξαιτίας αυτής ακριβώς της πολιτείας έχει καταστεί αναγνωρίσιμη φυσιογνωμία και ως εκ τούτου κατάλληλος για τους σκοπούς της κωμωδίας. Τον κωμικό ποιητή δεν τον ενδιαφέρει άμεσα αν νίκησε ή αν έχασε στην Κέρκυρα ο Καλλίστρατος, αν έδωσε ή πήρε λεφτά από τον Μελάνωπο. Αυτό που ενδιαφέρει τον κωμικό ποιητή και εξυπηρετεί τους σκοπούς του είναι το γεγονός ότι, με ό,τι τελοσπάντων έκανε, ο Καλλίστρατος (ο όποιος Καλλίστρατος) κατέστησε τον εαυτό του διάσημο, γνωστό τοις πάσι, και ως αποτέλεσμα «θύμα», κατάλληλο υλικό, για την κωμωδία. Έτσι ο Αναξανδρίδης, όπως και ο Εύβουλος, ασχολείται όχι με τα σύνθετα πολιτικο-στρατιωτικά συμβάντα και συμβαίνοντα, αλλά με κάτι απλούστερο: με τη σεξουαλική δραστηριότητα του Καλλίστρατου, ένα θέμα που προωρίζεται να προκαλέσει από διακριτικά χαμόγελα έως δυνατά χάχανα. Αυτός είναι και ο στόχος του κωμικού ποιητή: να διασκεδάσουν οι θεατές του. Παρουσιάζει, λοιπόν, τον Καλλίστρατο ως το ενεργητικό μέλος μιας ομοφυλοφιλικής σχέσης με τον Μελάνωπο, μια και ο τελευταίος τον αλείφει με αρωματικό λάδι, υπηρεσία που κανονικά προσφέρει η γυναίκα στον άντρα πριν από τη σεξουαλική πράξη (βλ. Αντιφάνη απ. 101 και Εύβουλο απ. 107).

Όμως ο Καλλίστρατος δεν ήταν ο μοναδικός πολιτικός του οποίου οι σεξουαλικές δραστηριότητες έγιναν αντικείμενο σάτιρας από την κωμωδία του 4ου αι. π.Χ. Παρόμοια μεταχείριση υπέστη και ο πολιτικός Φορμίσιος,⁵⁵ και μάλιστα μετά θάνατον. Από την πολιτική σταδιοδρομία του Φορμίσιου ξεχωρίζει η συμμετοχή του στην πρεσβεία για διαπραγμάτευση ειρήνης με τον βασιλιά της Περσίας το 387 π.Χ. Σύμφωνα με μαρτυρίες, τόσο ο Φορμίσιος όσο και ο αρχηγός της πρεσβείας Επικράτης δωροδοκήθηκαν με υπέρογκα ποσά και λαμπρά δώρα από τον πέρση βασιλιά. Παλαιότερα (403 π.Χ.), ο Φορμίσιος είχε προτείνει ένα μη δημοκρατικό ψήφισμα για περιορισμό των πολιτικών δικαιωμάτων μόνο σε όσους ήταν κάτοχοι γης (Διον. Αλ. Λυσ. 32). Παρ' όλα αυτά, ο κωμικός

55. Βλ. Kirchner, ό.π., 14945.

ποιητής Φιλέταιρος δεν καυτηριάζει ούτε το περιστατικό της δωροδοκίας ούτε τα πολιτικά πιστεύω του Φορμίσιου. Αντίθετα, σε ένα μοναδικής σύλληψης απόσπασμα ο ποιητής περιγράφει με παραστατικότητα τον υποτιθέμενο τρόπο θανάτου του πολιτικού (απ. 6, από την κωμωδία *Κυναγίς*):

*παῦσαι γέρων ὦν τοὺς τρόπους. οὐκ οἶσθ' ὅτι
ἤδιστόν ἐστιν ἀποθανεῖν βινοῦθ' ἅμα,
ὥσπερ λέγουσιν ἀποθανεῖν Φορμίσιον;*

Στο ίδιο έργο του Φιλέταιρου ανήκει και ένα άλλο απόσπασμα, όπου συναντούμε μια ευκαιριακή αναφορά στον πολιτικό και στρατηγό Διοπείθη,⁵⁶ που σταδιοδρομεί στο δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ, εμφορούμενος από ισχυρό αντιμακεδονικό φρόνημα. Θα λέγαμε ότι ο Διοπείθης ήταν η στρατιωτική εκδοχή του Δημοσθένη. Το 343 π.Χ. ηγήθηκε της επιχείρησης εγκατάστασης αθηναίων κληρούχων στη Θρακική Χερσόνησο.⁵⁷ Στα χρόνια που ακολούθησαν παρέμεινε εκεί και επιχείρησε επιδρομές σε περιοχές που ανήκαν στον Φίλιππο· τις λεηλάτησε και πούλησε τους αιχμαλώτους ως σκλάβους. Απέσπασε, μάλιστα, και λύτρα από τον πρέσβη που έστειλε ο Φίλιππος για να διαπραγματευθεί την τύχη των αιχμαλώτων.⁵⁸ Το 341 π.Χ. ο Φίλιππος απέστειλε επιστολή διαμαρτυρίας στους Αθηναίους ζητώντας την ανάκληση του Διοπείθη. Με την ευκαιρία αυτή ο Δημοσθένης εξεφώνησε τον λόγο του *Περὶ τῶν ἐν Χερρονήσῳ* και κατόρθωσε να πείσει τους Αθηναίους να μην τον ανακαλέσουν, αλλά ούτε καν να επιπλήξουν τον Διοπείθη.⁵⁹ Παρότι, λοιπόν, ο Διοπείθης υπήρξε φυσιογνωμία που καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τις σχέσεις της Αθήνας με τον Φίλιππο και όξυνε το εχθρικό κλίμα ανάμεσά τους, ο Φιλέταιρος αναφέρεται σε μια άσχετη με τα στρατιωτικά του εγχειρήματα πλευρά της ζωής του, στην πολύχρονη ερωτική του σχέση με μια εταίρα, την Τέλεσιν (απ. 9.1-3):

*οὐχὶ Κερκώπη μὲν ἤδη γέγον' ἔτη τρισχίλια,
ἢ δὲ Διοπείθους ἀηδῆς Τέλεσις ἕτερα μυρία;
Θεολύτην δ' (οὐδ') οἶδεν οὐδείς ὅτε τὸ πρῶτον ἐγένετο.*

Οι μακρόχρονες ερωτικές σχέσεις με εταίρες δεν θεωρούνταν βέβαια κάτι

56. Βλ. Kirchner, ό.π., 4327· Traill, ό.π., 363675.

57. Δημ. 8.6 και 9.15, υπόθ. στο Δημ. 8.1, Φιλόχορο *FGrH* 328 F 158· Schaefer, ό.π., τ. 2, σσ. 451-2.

58. [Δημ.] 12.3, 8.19.

59. Υπόθ. στο Δημ. 8.1· βλ. Hammond & Griffith, ό.π., τ. 2, σσ. 563-565· Z. H. Archibald, στο *The Cambridge Ancient History*, ό.π., τ. 6, σσ. 468-469.

το μεμπτό· αντίθετα, ήταν κάτι το συνηθισμένο στην αθηναϊκή κοινωνία του 4ου αι. π.Χ.⁶⁰ Απλώς ο κωμικός ποιητής επιλέγει να εστιάσει αλλού το βλέμμα του, υπενθυμίζοντας στο κοινό του πόσο άσχημη είναι η Τέλεσις τώρα που γέρασε.

Την ίδια ακριβώς οπτική γωνία υιοθετεί και ο Στράττις, ο οποίος στο απ. 3 αναφέρεται στη σχέση του Ισοκράτη⁶¹ με την εταιρά Λαγίσκη:

*καὶ τὴν Λαγίσκαν τὴν Ἰσοκράτους παλλακὴν
εὐρεῖν με συκάζουσαν εὐναίαν ἔτι
τόν τ' αὐλοτρύπην αὐτὸν εἶθ' ἤκειν ταχύ*

Γνωρίζουμε ότι σε μεγάλη ηλικία ο Ισοκράτης άρχισε να συζεί με τη Λαγίσκη και μάλιστα απέκτησε και μια κόρη από αυτήν. Γνωρίζουμε επίσης ότι ο Στράττις δεν ήταν ο μόνος που έκρινε κατάλληλο υλικό για την κωμωδία τη σχέση του ρήτορα με την εταιρά· όπως μας πληροφορεί ο Ζώσιμος, ἔσκαπτον δὲ τοῦτον οἱ κωμικοὶ ὡς κεχρημένον τινὶ πόρνη Λαγίσκη ὀνόματι.⁶² Ο Ισοκράτης ήταν ο ουσιαστικότερος εκπρόσωπος μιας πολύ συγκεκριμένης πολιτικής τάσης. Ἦδη από το 380 π.Χ. με τον Πανηγυρικό του είχε διατυπώσει την ανάγκη μιας πανελλαδικής ομοψυχίας και συμμαχίας απέναντι στον κοινό εχθρό, την Περσία· ένα όραμα που ο ίδιος εξέφρασε αργότερα ξεκάθαρα ως αίτημα στις τρεις επιστολές του προς τον Φίλιππο (346, 342 και 338 π.Χ.). Είναι αξιοσημείωτο και εδώ το γεγονός ότι το πολιτικό στίγμα του Ισοκράτη, αλλά και κάθε ρήτορα και πολιτικού, παραμένει μια παράμετρος σχεδόν αδιάφορη για τους κωμικούς ποιητές. Τον Στράττι και τους υπόλοιπους κωμικούς δεν τους ενδιαφέρει αν ο Ισοκράτης καλεί τον Φίλιππο να ενώσει όλους τους Έλληνες ενάντια στους Πέρσες ούτε αν ο Δημοσθένης εθελουφλεί πεισματικά μπροστά στη νέα τάξη πραγμάτων, την οποία δεν μπορεί να αποτρέψει. Αυτό που τους ενδιαφέρει είναι το γεγονός ότι ο Ισοκράτης, ο Δημοσθένης και οι λοιποί καθίστανται γνωστές προσωπικότητες, αξιοποιήσιμες για τους δικούς τους σκοπούς και με τους δικούς τους τρόπους.

Ερχόμαστε τώρα να εξετάσουμε την περίπτωση του πολιτικού Καλλιμέδοντα.⁶³ Από τους πιο ένθερμους φιλομακεδόνες πολιτικούς και ρήτορες,⁶⁴ ο Καλλιμέδων υπήρξε ενεργό μέλος του αθηναϊκού πολιτικού

60. Πρβ. τη σχέση του Απολλόδωρου με τη Νέαιρα. Βλ. J. N. Davidson, *Courtesans and Fishcakes*, Λονδίνο 1997, σσ. 73-77, 92-108.

61. Βλ. Kirchner, ό.π., 7716.

62. *Vit. Isocr.* 102.19 Dindorf.

63. Βλ. Kirchner, ό.π., 8032· Traill, ό.π., 558185.

64. Πρβ. Λουκ. Δημ. Εγκ. 46.

στίβου στο δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ. για περισσότερο από μια εικοσαετία.⁶⁵ από το 345 π.Χ. περίπου μέχρι το 318 π.Χ., χρονιά κατά την οποία καταδικάστηκε ερήμην σε θάνατο και εγκατέλειψε οριστικά το κλεινόν άστυ.⁶⁶ Στο διάστημα αυτό κατέστη πρόσφορο υλικό για την κωμωδία, που εκμεταλλεύτηκε ένα σύμφυτο χαρακτηριστικό και ένα επίκτητο ελάττωμά του: τον στραβισμό και τη λαιμαργία του (ειδικά την αδυναμία του για τα ψάρια). Ο Καλλιμέδων απολάμβανε το παρατσούκλι «Κάραβος», που παρέπεμπε τόσο στην αγάπη του για τα ψάρια και τα λοιπά θαλασσινά, όσο και στον στραβισμό του.⁶⁷ Οι σχέσεις του με τη μακεδονική αυλή του Φιλίππου ήταν ιδιαίτερα στενές. Μάλιστα, όπως μας πληροφορεί ο Αθήναιος (614d-e, 260a-b), ο Καλλιμέδων ήταν μέλος της ομάδας των *Ἐξήκοντα*, τόσο γνωστής για τα ευφυολογήματα και τα ανέκδοτά της, ώστε ο Φίλιππος να της στείλει ένα τάλαντο ζητώντας να καταγράψουν τα αστεία αυτά και να του αποστείλουν ένα αντίγραφο.

Η κωμική πρακτική που έχουμε ήδη συναντήσει επαναλαμβάνεται και στην περίπτωση του Καλλιμέδοντα. Οι κωμικοί ποιητές προτιμούν να αφήσουν ασχολίαστη την πολιτική του δραστηριότητα και τις διασυνδέσεις του με την αυλή του Φιλίππου, και να ασχοληθούν με τα πιο προσωπικά χαρακτηριστικά που αναφέραμε: τον στραβισμό και τη λαιμαργία του – και επίσης, σε μικρότερη κλίμακα, με τις ικανότητές του ως ρήτορα. Τα παραδείγματα είναι πολυάριθμα: Ἄλεξης απ. 57, 102, 117, 118, 149, 173, 198, 249· Αντιφάνης απ. 27, 77· Εύβουλος απ. 8· Θεόφιλος απ. 4· Τιμοκλής απ. 29.⁶⁸ Διασκεδαστικό μέσα στην υπερβολή που το χαρακτηρίζει είναι το απ. 57 του Ἄλεξη:

*τοῖς ἰχθυοπῶλαις ἐστὶν ἐψηφισμένον,
ὡς φασι, χαλκῆν Καλλιμέδοντος εἰκόνα
στῆσαι Παναθηναίοισιν ἐν τοῖς ἰχθύσιν,
ἔχουσαν ὄπτὸν κάραβον ἐν τῇ δεξιᾷ,
5 ὡς αὐτὸν ὄντ' αὐτοῖσι τῆς τέχνης μόνον
σωτῆρα, τοὺς ἄλλους δὲ πάντας ζημίαν*

Στο απ. 40 του Αναξανδρίδη από το έργο *Πόλεις* συναντούμε μια ιδιαίζουσα περίπτωση σάτιρας, η οποία αν και φαινομενικά απευθύνεται

65. Για διάφορα περιστατικά της πολιτικής του σταδιοδρομίας βλ. Δεῖν. 1.94, Πλούτ. *Δημ.* 27.2, Πλούτ. *Φωκ.* 27.5. Πρβ. Bosworth, *ό.π.*, σσ. 852· Schaefer, *ό.π.*, τ. 3, σ. 368.

66. Πλούτ. *Φωκ.* 35.2, [Αισχίν.] *Ἐπ.* 12.8.

67. Βλ. F. Bechtel, *Die einstämmigen männlichen Personennamen des Griechischen, die aus Spitznamen hervorgegangen sind*, Βερολίνο 1898, σσ. 23 κ.ε.· Arnott, *ό.π.*, σσ. 178-181.

68. Η σάτιρα εις βάρος του Καλλιμέδοντα συνεχίστηκε και στη Νέα Κωμωδία. Βλ. Εύφρονα απ. 8, Διώξιππο απ. 3, Φιλήμονα απ. 43.

στους Αιγυπτίους και τα έθιμά τους, στην ουσία αποτελεί – πιθανότατα – μια άψογα συγκεκαλυμμένη αναφορά στον αθηναίο στρατηγό Χαβρία.⁶⁹ Για την καλύτερη κατανόηση της περίπτωσης αυτής θεωρώ σκόπιμη την παράθεση του αποσπάσματος.

Ένας κωμικός ήρωας απευθύνεται σε μια ομάδα (πρεσβεία ίσως) Αιγυπτίων, όπως μας πληροφορεί ο Αθήναιος που παραθέτει το απόσπασμα (Δειπν. 299f-300a):

οὐκ ἂν δυναίμην συμμαχεῖν ὑμῖν ἐγώ·
 οὔθ' οἱ τρόποι γὰρ ὁμονοοῦσ' οὔθ' οἱ νόμοι
 ἡμῶν, ἀπ' ἀλλήλων δὲ διέχουσιν πολὺ.
 βοῦν προσκυνεῖς, ἐγὼ δὲ θύω τοῖς θεοῖς·
 5 τὴν ἔγχελυν μέγιστον ἡγεῖ δαίμονα,
 ἡμεῖς δὲ τῶν ὄψων μέγιστον παρὰ πολὺ·
 οὐκ ἐσθίεις ὕει', ἐγὼ δὲ γ' ἡδομαι
 μάλιστα τούτοις· κύνα σέβεις, τύπτω δ' ἐγώ,
 τοῦψον κατεσθίουσαν ἡνίκ' ἂν λάβω.
 10 τοὺς ἱερέας ἐνθάδε μὲν ὀλοκλήρους νόμος
 εἶναι, παρ' ὑμῖν δ', ὡς ἔοικ', ἀπηργμένους.
 τὸν αἰέλουρον κακὸν ἔχοντ' ἐὰν ἴδῃς
 κλάεις, ἐγὼ δ' ἡδιστ' ἀποκτείνας δέρω.
 δύναται παρ' ὑμῖν μυγαλῆ, παρ' ἐμοὶ δέ γ' οὔ

Αρνούμενος μια πρόταση συμμαχίας με τους Αιγυπτίους, ο ομιλητής δράττεται της ευκαιρίας να τους περιγελάσει για τα ήθη και τα έθιμά τους – κυρίως σε ό,τι αφορά τη λατρεία συγκεκριμένων ζώων και την περιτομή των ιερέων τους. Το αξιοπρόσεκτο είναι πως ο Αναξανδρίδης δεν είναι ο μόνος κωμικός ποιητής που εμφανίζει αυτό το ενδιαφέρον για τον πολιτισμό των Αιγυπτίων. Ο Αντιφάνης σατιρίζει τη λατρεία της ἐγχέλυος από τους Αιγυπτίους στο απ. 145 (από το έργο *Λύκων*): συνέγραψε επίσης μια κωμωδία με τίτλο *Αἰγύπτιοι*, από την οποία δυστυχώς δεν διασώζεται κανένα απόσπασμα. Ομώνυμη κωμωδία συνέγραψε και ο Τιμοκλής· στο μοναδικό σωζόμενο απόσπασμά της (απ. 1) ο ποιητής σατιρίζει τη θεοποίηση του σκύλου και της ἴβιος (είδους πτηνού) από τους Αιγυπτίους.

Είναι λογικό να συμπεράνει κανείς ότι αυτή η ενορχηστρωμένη ενασχόληση της κωμωδίας με τις δοξασίες των Αιγυπτίων μόνον αναίτια

69. Βλ. Kirchner, ό.π., 15086· W. K. Pritchett, *The Greek State at War*, Berkeley LA - Λονδίνο 1974, τ. 2, σσ. 72-77. Πρβ. Δημ. 20.75 κ.ε., Διόδ. Σικ. 15.29.

δεν μπορεί να χαρακτηριστεί. Οι κωμικοί ποιητές στρέφονται προς αυτήν την κατεύθυνση όχι επειδή εξάντλησαν το θεματολόγιό τους και ξέμειναν από καινούργιες ιδέες, αλλά επειδή η Αίγυπτος καθίσταται το κέντρο του πολιτικού ενδιαφέροντος της Αθήνας περίπου από το 367 π.Χ. κ.ε. Την περίοδο αυτή υπάρχουν μαρτυρίες⁷⁰ ότι ο αιγύπτιος βασιλιάς Ταχώς⁷¹ έστειλε πρεσβεία στην Αθήνα ζητώντας τη σύναψη συμμαχίας και στρατιωτική βοήθεια. Ο Ταχώς είχε πρόσφατα επιτύχει συνεργασία με αρκετούς σατράπες της Ασίας που είχαν επαναστατήσει εναντίον του πέρση βασιλιά, και η αρωγή της Αθήνας θα του ήταν πολύτιμη. Ενώ η Αθήνα έδειξε απροθυμία να συμμαχήσει με τον Ταχώ, ο αθηναίος στρατηγός Χαβρίας συγκέντρωσε μισθοφορικό στρατό και με δική του πρωτοβουλία – χωρίς πια να ενεργεί ως εκπρόσωπος της αθηναϊκής πολιτικής – απέπλευσε προς την Αίγυπτο το 362/361 π.Χ. Με τον Ταχώ συνασπίστηκε και η Σπάρτη αποστέλλοντας στρατεύματα υπό την ηγεσία του βασιλιά Αγησίλαου. Η όλη επιχείρηση είχε άδοξο τέλος· εσωτερικές έριδες διέλυσαν τον συνασπισμό κατά του πέρση βασιλιά, οι σατράπες δήλωσαν και πάλι υποταγή, ενώ ο Ταχώς αργότερα απώλεσε τη βασιλεία (360/359 π.Χ.).⁷²

Παρατηρούμε και πάλι ότι οι κωμικοί ποιητές αφορμώνται μεν από ό,τι απασχολεί τη σύγχρονή τους πολιτική σκηνή, αλλά δεν προβαίνουν σε κανένα πολιτικό σχόλιο. Καμία ευθεία αναφορά στον Χαβρία, κανένα σχόλιο για την ουδέτερη στάση της Αθήνας. Η κωμωδία καταπιάνεται – φαινομενικά πάντοτε – με μια πιο ελαφριά όψη της όλης κατάστασης. Καθώς οι Αιγύπτιοι καθίστανται θέμα της επικαιρότητας, οι ποιητές αντλούν υλικό από τις δοξασίες του λαού αυτού, δοξασίες που φαντάζονται αλλόκοτες και παράλογες στους Αθηναίους της εποχής. Είτε συνιστούν το κεντρικό θέμα του έργου (όπως στις δύο κωμωδίες με τον τίτλο *Αιγύπτιοι*) είτε αποτελούν απλώς ευκαιριακά ανέκδοτα (όπως πιθανότατα στον *Αναξανδρίδη* απ. 40 και στον *Αντιφάνη* απ. 145), όλες αυτές οι αναφορές και οι εξωτικές περιγραφές εμπερικλείουν σε κάθε περίπτωση ένα βαθύτερο νόημα. Ο απλός θεατής μπορεί απλώς να απορήσει, να γελάσει και να διασκεδάσει με τις περίεργες συνήθειες των Αιγυπτίων. Όμως ο προβληματισμένος και υποψιασμένος θεατής μπορεί να κάνει ένα βήμα παραπέρα και να στοχαστεί, να αναπτύξει πολιτική σκέψη, να καλλιεργήσει πολιτική συνείδηση, να γίνει *ὄν πολιτικόν*. Μπορεί έπειτα

70. IG II² 119. Πρβ. Addenda.

71. Βλ. T. Holm-Rasmussen, λ. *Tachos*, στο *Lexikon der Ägyptologie*, Wiesbaden 1975-1986, τ. 6, σσ. 142-143.

72. Βλ. Διόδ. Σικ. 15.92-3, Πλούτ. Άγησ. 37-40, Nep. *Chabr.* 2.3. Πρβ. A. B. Lloyd, στο *The Cambridge Ancient History*, ό.π., τ. 6, σσ. 348-349.

να επεξεργαστεί τα ιστορικά δεδομένα και να κρίνει μόνος του τα πολιτικά συμβαίνοντα, να αποφασίσει μόνος του αν έπρεπε ή όχι η Αθήνα να βοηθήσει την Αίγυπτο, αν έπρεπε ή όχι να αυτενεργήσει ο Χαβρίας. Επιβεβαιώνεται, λοιπόν, ξανά, η παιδαγωγική διάσταση της κωμωδίας, που όμως δεν παύει ποτέ να συνοδεύεται από μια ανάλαφρη διάθεση.

Αλλά τα πρωτοκλασάτα ονόματα της αθηναϊκής πολιτικής σκηνής δεν απολαμβάνουν την αποκλειστικότητα της κωμικής σάτιρας. Οι κωμικοί ποιητές – για λόγους πρωτοτυπίας και ποικιλίας – διαλέγουν ως «θύματά» τους και λιγότερο γνωστές φυσιογνωμίες. Αυτό συμβαίνει και στο απ. 18 του Τιμοκλή (από την κωμωδία *Ίκάριοι Σάτυροι*), όπου διακωμωδεύεται ο Θούδιππος⁷³ (στ. 1-3):

*ὥστ' ἔχειν οὐδὲν παρ' ἡμῖν. νυκτερεύσας δ' ἀθλίως
πρῶτα μὲν σκληρῶς καθηῦδον, εἶτα Θούδιππος βδέων
παντελῶς ἔπνιξεν ἡμᾶς, εἶθ' ὁ λιμὸς ἤπτετο.*

Γνωρίζουμε ότι ο Θούδιππος υπήρξε τριήραρχος το έτος 323/322 π.Χ.⁷⁴ Αργότερα, το 318 π.Χ., κατά τη διάρκεια μιας μεμονωμένης εξέγερσης των ριζοσπαστικών δημοκρατικών της Αθήνας, ο Θούδιππος καταδικάστηκε σε θάνατο, μαζί με τον στρατηγό Φωκίωνα.⁷⁵ Ο Τιμοκλής γράφει, όπως είπαμε, τους *Ίκαρίους Σατύρους* πριν από το 324 π.Χ. Το πιο πιθανό είναι ότι αυτό για το οποίο κατηγορεί τον Θούδιππο, δηλ. τις πορδές του, ήταν όντως μια αδυναμία ή συνήθεια του πολιτικού, γνωστή στο κοινό του Τιμοκλή. Γι' αυτό και ο τελευταίος ενσωματώνει το αστείο αυτό στο κείμενό του, μια και τα συμφραζόμενα του παρέχουν μια τέτοια ευκαιρία. Αυτό το σχόλιο σίγουρα δεν είναι προς τὴν πόλιν!

Τον ρήτορα Αριστογείτονα⁷⁶ επιλέγει ως θύμα του ο Άλεξης στο απ. 211:

*Ἀριστογείτονα
τὸν ῥήτορ' εἶδον λάρκον ἡμφισμένον
τῶν ἀνθρακηρῶν*

Γεννημένος γύρω στο 370 π.Χ. ο Αριστογείτων φαίνεται πως παρέμεινε ενεργά αναμειγμένος στην πολιτική μέχρι περίπου το 324/323 π.Χ. (κατηγορήθηκε και αυτός ότι πήρε λεφτά από τον θησαυρό του Αρπά-

73. Βλ. Kirchner, ό.π., 7253· Traill, ό.π., 514700.

74. Βλ. IG II 811 (c 224, d 117, 120, e 6).

75. Πλούτ. Φωκ. 34.1, 35.2, 36.2.

76. Βλ. Kirchner, ό.π., 1775· Traill, ό.π., 168145.

λου, αλλά αθωώθηκε⁷⁷). Η πλειονότητα των αρχαίων μαρτυριών για το πρόσωπό του είναι από αρνητικές έως επιθετικές. Συχνά χαρακτηρίζεται ως *συκοφάντης*, ενώ το ρητορικό του ύφος επικρίνεται έντονα για περισσή και ανάρμοστη τραχύτητα και βιαιότητα.⁷⁸

Στο απόσπασμα αυτό ο Άλεξης τον παρομοιάζει με καρβουνιάρη που κουβαλάει το καλάθι του. Όπως σωστά σημειώνει ο Arnott (ό.π., σ. 605), οι *άνθρακες* ήταν συνήθως ή δούλοι ή ελεύθεροι των κατώτατων κοινωνικών στρωμάτων. Είναι οφθαλμοφανές πως ένα τέτοιο σχόλιο για τον Αριστογείτονα στόχο έχει να πλήξει την κοινωνική του υπόσταση και, κατ' επέκταση, το κύρος και το γόητρό του, τη στιγμή, μάλιστα, που ο πατέρας του καταδικάστηκε σε θάνατο από τους Αθηναίους, αυτοεξορίστηκε και πέθανε στην εξορία.⁷⁹

Για να συνοψίσω τα προηγούμενα, είναι ιδιάζων και ενδιαφέρων ο τρόπος με τον οποίο οι πολιτικοί επηρεάζουν την κωμωδία του 4ου αι. π.Χ. Αναμφίβολα, η Μέση Κωμωδία δεν βρίθει πολιτικών μηνυμάτων. Η κωμική σκηνή δεν απηχεί τους ρητορικούς αγώνες των πολιτικών και δεν καταγράφει τις στρατιωτικές επιχειρήσεις. Στην πραγματικότητα, όμως, οι κωμικοί ποιητές δεν μένουν αδιάφοροι μπροστά στο ιστορικό και πολιτικό γίγνεσθαι. Για να μπορεί με ευστοχία να σχολιάσει κανείς ευκαιριακά μια κατάσταση ή ένα πρόσωπο, πρέπει πρώτα να το έχει μελετήσει σε βάθος. Τα δήθεν τυχαία αλλά καυστικά σχόλια των κωμικών αποδεικνύουν ακριβώς ότι τόσο οι ίδιοι όσο και οι θεατές στους οποίους απευθύνονται είναι πολιτικά ενήμεροι και ενεργοί. Μάλιστα, είναι αυταπόδεικτο ότι είναι πολιτικοποιημένοι· οι ποιητές επειδή ακριβώς μπορούν να γράφουν με τον τρόπο που γράφουν, οι θεατές επειδή μπορούν να αναλύσουν και να αποκωδικοποιήσουν τις λακωνικές αναφορές των πρώτων.

Βέβαια, ο συγκεκριμένος τρόπος προσέγγισης της πολιτικής δεν αποτελεί अपαραβάτο κανόνα. Υπάρχουν παραδείγματα από τη Μέση Κωμωδία όπου η αναφορά σε πολιτικο-στρατιωτικά γεγονότα είναι ευθεία και απροκάλυπτη. Ενδεικτικά αναφέρω τα απ. 116, 130 και 131 του Άλεξη, το απ. 31 του Θεόπομπου και το απ. 1 του Ηρακλείδη. Αυτές όμως οι περιπτώσεις είναι μεμονωμένες.

77. Δείν. 1.4, 2.1, 3.12, [Δημ.] Έπ. 3.37.

78. Πρβ. Δείν. 2.1, 2.8, [Δημ.] 25.40, Πλούτ. Φωκ. 10.2. Βλ. περισσότερα στον σχολιασμό αυτού του αποσπάσματος από τον Arnott, ό.π., σσ. 604-5.

79. [Δημ.] 25.54, 25.65, 25.77· Δείν. 2.8, 2.18. Επιπλέον, η μητέρα του Αριστογείτονα σατιρίζεται ως απελεύθερη από τον [Δημ.] 25.65 – μαρτυρία που ωστόσο δεν χρειάζεται να εκλάβουμε ως αληθινή.

Συμπερασματικά, η σχέση της κωμωδίας με την πολιτική δεν καταργείται ούτε ακυρώνεται· απλώς μεταβάλλεται. Η μεταβολή αυτή αφενός είναι συστατικό στοιχείο της γενικότερης εξέλιξης που υφίσταται η κωμωδία ως είδος (*genre*) πλέον κατά τη διάρκεια του 4ου αι. π.Χ., αφετέρου είναι ένα απόλυτα αναμενόμενο φαινόμενο μέσα στο κλίμα του εκτεταμένου πειραματισμού που λαμβάνει χώρα όχι μόνο στο θεματολόγιο αλλά σε κάθε επίπεδο της κωμικής γραφής την εποχή αυτή.

Αθήνα

ΑΘΗΝΑ ΠΑΠΑΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ